

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TOPLUMSAL MUHALEFET; BURSA OLAYI*

Arş. Gör. Dr. İlber C. N. Özdemirci

Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-5869-512X

Öz

Bu çalışma, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde iktidar ilişkilerinin, toplumsal muhalefetin görünürlüğü problemi üzerinde durularak eleştirel bir yaklaşımla yeniden düşünülmesini önermektedir. Bu suretle 1933 yılında Bursa'da yaşanan Türkçe ezan karşıtı olaylar, Tek Parti iktidarının dinsel yaşama dönük politikalarının, halkın talep ve beklentileri ile ilişkili biçimde nasıl değişime uğradığı sorunsallaştırılarak incelenmektedir. Buna bağlı olarak direniş kavramı üzerinde durularak, taşrada vücut bulan muhalefet, bu kavram üzerinden tartışılmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak tarih yazıcılığı bakımından toplumsal muhalefet meselesine dair eleştirel bir yaklaşım önerilmekte, iktidarın dini alana yönelik uygulamaları bu çerçevede incelenmektedir. Ardından bu dönemde yürütülen ibadet dilini Türkçeleştirme politikası analiz edilerek, Bursa Olayı etrafında şekillenen toplumsal muhalefetin köken ve kapsamı üzerinde durulmaktadır. Çalışmada bu örnek vakadan hareketle, taşrada yerel ölçekli dinamikler ile bağlantılı biçimde somutlaştığı savunulan iktidar ilişkileri içerisinde direniş pratiklerinin, sahip olduğu belirleyici etkiye dikkat çekilmek istenmiş ve tarih yazıcılığı açısından toplumsal muhalefetin ele alınma biçimlerine yönelik alternatif bir yaklaşım geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal muhalefet, Direniş, Türkçe ibadet, Kemalizm, Sekülerlik

Public Opposition during the Early Republican Era; The Bursa Incident

Abstract

This article proposes to rethink power relations in the Early Republican Period, through a critical approach, with an emphasis on public opposition. In this way, the protests against the Turkish Ezan in Bursa in 1933 (known as the Bursa Incident) are analyzed by problematizing how the policies of One Party government regarding religious life have changed in connection with the demands and expectations of the public. Correspondingly, the opposition movements at the provincial parts of the country are analyzed in terms of the concept of "resistance". At first, the article claims a critical approach to public opposition in terms of historiography, and the practices of the government in the religious field are examined within this framework. Subsequently, the government policy on the vernacularization of worship language from Arabic into Turkish is analyzed through "Bursa Incident" in order to explain the basis and conditions of public opposition. Based on the "Bursa Incident" case, in this study, it is aimed to draw attention to the determinative impact of resistance practices in the power relations which are assumed to be embodied in the provinces in the context of local factors; besides an alternative approach is aimed to be developed regarding historiography, about the handling ways of public opposition.

Keywords: Public opposition, Resistance, Prayer in Turkish, Kemalism, Secularity

* Makale geliş tarihi: 10.02.2020
Makale kabul tarihi: 03.05.2021
Erken görünüm tarihi: 02.07.2021

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Toplumsal Muhalefet; Bursa Olayı

Giriş

Erken Cumhuriyet Dönemi'ni konu edinen yerli literatür, Kemalist yeni rejimin geliştirdiği resmi anlatı ile uyumlu bir tarih yazıcılığının etkisinde şekillenmektedir. İktidarı, aşkın bir devlet mitinin, toplumsal hayata tek yönlü biçimde nüfuz etmesi biçiminde sabit bir kategori olarak düşünmeyi ön gerektiren bu yaklaşım ülkeyi; merkezde yer alan organize ve etkin bir iktidar bloğu ile merkezin dışına dağınık biçimde yayılan pasif kalabalıklar biçiminde tasvir eder (Heper, 2010: 41, 70-71, 90; Mardin, 1973: 173; Berkes, 2003: 333). Böylelikle güç ilişkileri, yalnızca 'merkezde' yönetim kademesinde bulunan küçük bir seçkin grup içerisinde yaşanan mücadelelerden ibaret biçimde kavranabilir. Buna paralel olarak da merkezin dışında var olan unsurların talep ve beklentileri, mevcut düzeni tehdit eden nitelikleri bağlamında kriminalize edilerek ele alınır (Scott, 1985: xv). Söz konusu ayrışma Devlet – Toplum ikiliği biçiminde ifade edilirse, literatürde hâkim olan tavrın, kendini devlet ile özdeşleştirmek suretiyle topluma ikincil bir konum atfettiği ve bu anlamda resmi ideolojiyi yankıladığı söylenebilir.¹ Bu probleme bağlı olarak muhalefet hareketlerinin literatüre giriş biçimleri de, devletin güvenlik politikaları çerçevesinde gerçekleşmektedir.² Bu anlamda muhalefet hareketlerinin, devlet üzerinde yarattığı tehdit ekseninde düşünülmesi sonucunda kaçınılmaz olarak, neyin muhalif olup olmadığına dair çerçeve de yine merkezden yani hiyerarşik

-
- 1 Devleti toplumdan üstün ve farklı bir kategori olarak aktörleştiren bu anlayışın oldukça incelikli bir eleştirisi için bkz; Gourisse, Benjamin (2016), "Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Somut Olarak Kamusal İcraat", Gourisse, B. Aymes, M ve Massicard, E. (Der), Devlet Olma Zanaatı (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Ali Berktaş), s. 9.
 - 2 Meşhur eserinde modernleşme sürecini inceleyen Berkes'in çalışmasının cumhuriyet dönemine tekabül eden kısmına geldikten sonra, yeni rejimi ve onun inkılaplarını okuyucuya benimsetmeye dönük bir tavra yönelmesi bu açıdan oldukça açıklayıcı bir örnektir. Bu durumun emsalleri için bkz; Berkes, 2003: 479-548.

biçimde sabitlenmiş bir kategori olarak ayrıcalıklı biçimde konumlandırılmış iktidarın gözünden belirlenmektedir.³

Bu sorunla başa çıkabilmek için; iktidarı asli, öncelikli ve imtiyazlı pozisyona yerleştiren yaklaşımlardan sıyrılarak, güç ilişkilerinin; değişen bir mahiyette, toplumsal koşullarla bağlantılı biçimde ve 'merkez'e hasredilmeksizin yerel ölçekte de var olabileceği fikrinden hareketle, iktidardan ziyade direnişe odaklanmak gerekmektedir. Zira yukarıda değinilen literatüre önemli etkilerde bulunmuş eserler ve benzerlerinden farklı olarak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yerel güç ilişkileri dikkate alındığında, taşrada kendi dinamikleri içinde, merkezdekenden farklı güç ilişkilerinin şekillendiği ve hatta iktidarın tasavvur ettiğine tezat yaşam tarzlarının var olabildiği söylenebilir (Meeker, 2005: 14, 34-35, 40-41, 57-59). Aşına olunanın tersine bilhassa taşrada toplumsal grupların, yaşam tarzını yahut mevcut imtiyazlarını korumaya dönük olarak gayet iradi ve aktif biçimde mücadele vermelerinin göz ardı edilmemesi için direnişi, yerel dinamikler ekseninde incelemesi bakımından James Scott'ın yaklaşımı oldukça yol göstericidir. Scott (1985: 31, 236, 241-242) direnişi, içinde geliştiği güç ilişkilerinin sunduğu olanaklar bağlamında ele almak suretiyle kavramın genel geçer bir somutluk kazanma biçimine sahip olmadığına dikkat çekerek, özellikle yerel güç örüntüleri etrafında iş yavaşlatma, lakap takma, hileye başvurma, kaytarma ve en genel anlamıyla gerçeği esnetme gibi ilk bakışta edilgen görünen yöntemler yoluyla etkin şekilde direniş örgütlenebildiğini savunmaktadır.

Söz konusu bakış açısı dâhilinde bu çalışma ana akım anlatının karşısında kalarak toplumsal muhalefet üzerine düşünebilmeye dönük bir teşebbüs biçiminde değerlendirilebilir. Buna bağlı olarak toplumsal muhalefeti odağına alan bir anlayışla direniş kavramı üzerinde durularak, bu amaca uygun mahiyeti nedeniyle "Bursa Olayı" incelenecektir. Bu açıdan ilk başlık altında burada genel hatlarına değinildiği üzere iktidar – muhalefet ilişkisinin yeniden düşünülerek ele alınması üzerinde durulacak olup, ikinci kısımda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde

3 Bu çalışmada Türkiye'de cumhuriyetin kuruluş dönemine odaklanılmasına bağlı olarak toplumsal muhalefeti sorunsallaştıran tarih yazıcılığının Türk Siyasal Hayatı literatüründeki görünümü eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmakta olup Türkiye dışındaki farklı coğrafyaları konu edinen ve burada sorunsallaştırılan kısıtlılıkları aşmış kuramsal yaklaşımlar bağlamında bilhassa Maduniyet Çalışmaları ile Post-Marksist literatür içerisinde önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bu hususa yönelik örnekler için bkz: Ginzburg, Carlo, (2016), Peynir ve Kurtlar, (İstanbul: Metis Yayınları), (Çev. Aysen Gür). Spivak, Gayatri C. (2016), Madun Konuşabilir mi?, (Ankara: Dipnot Yayınları), (Çev. D. Hattatoğlu, G. Ertuğrul, E. Koyuncu). Thompson, E. P. (2012), İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, (İstanbul: Birikim Yayınları), (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). Trouillot, Michel-Rolph, (2011), Geçmiş Susturmak, (İstanbul: İthaki Yayınları), (Çev. Sezai Ozan Zeybek).

din alanında politika üretmenin ne anlama geldiği sekülerlik kavramı bağlamında analiz edilecektir. Üçüncü bölümün konusunu iktidarın Türkçe ezan uygulaması teşkil etmekte olup çalışmanın son ve en kapsamlı bölümünde ise tarihe Bursa Olayı olarak geçen süreç; mahiyeti, hukuki aşamaları, iktidar perspektifinden ne anlama geldiği ve medyaya ne şekilde yansıdığı üzerinden incelenecektir. Çalışma, o dönemde ülke genelinde görülen benzer vakalar etrafında Erken Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal muhalefet kavramına yönelik anlayışın yeniden değerlendirilmesi ile tamamlanacaktır.

1. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Toplumsal Muhalefetin Görünürlük Problemi

Türk siyasal hayatı alalında, toplumsal muhalefet hareketlerini konu edinen siyasal tarih çalışmalarında karşılaşılan hâkim yönetsel tavır, iktidarı, muhalif hareketlere önceleyen hiyerarşik bir bakış açısına dayalı olarak düşünmeyi benimseyen yaklaşımlar doğrultusunda şekillenmektedir.⁴ Weber'in, iktidarı meşru şiddet tekeli olarak ele almaya dayalı yaklaşımı, bu eğilimin teorik dayanağını oluşturan ana fikir olarak belirtilebilir (Weber, 2006: 36). Her ne kadar literatürde kendine geniş bir yer edinmiş olsa da, iktidarı bu kapasitesi ekseninde düşünmek, güç ilişkilerini, yalnızca iktidarın perspektifinden hareket etmek suretiyle, muhalefet hareketlerinin bastırılma teknikleri üzerinde durularak tek boyutlu biçimde inceleme ile yetinme riskini doğurmaktadır. Buna paralel olarak iktidarı merkezileştiren söz konusu yaklaşım sonucunda toplumsal direnişin ikincil konuma itildiği bir çerçeve ile karşı karşıya kalınması kaçınılmaz olacaktır.

Bu yaygın yaklaşımın beraberinde getirdiği söz konusu teorik açmazlara karşı iktidar, tek yönlü bir tahakküm düzeni olmaktan ziyade sürekli ve değişken bir mücadele alanı olarak düşünülebilir (Foucault, 2003: 177). Bu anlamda güç ilişkileri, hiyerarşikleşmiş biçimde verili ve sabit kategoriler üzerinden okunmak

4 Türk siyasal hayatı literatürü ekseninde söz konusu yaygın yaklaşım bilhassa “güçlü devlet geleneği” tezi çerçevesinde somutlaşmakta olup, cumhuriyete geçiş dönemini konu edinen popüler pek çok eserde, bu hiyerarşik yaklaşımın izdüşümlerini görmek mümkündür. Bkz: Berkes, Niyazi (2003), *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları), Heper, Metin (2010), *Türkiye’de Devlet Geleneği* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları) (Çev. Nalan Soyarı), Mardin, Şerif (1969) “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, Mardin, Şerif (1973), “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?”, *Daedalus*, 102(1): 169-190. Lewis, Bernard (2011), *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (Ankara: Arkadaş Yayınevi), (Çev. Babür Tuna). Güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisi için bkz: Dinler, Demet (2009), “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneğinin Eleştirisi”, *Praksis*, 9: 17-54.

yerine, ilişkili olduğu koşullar çerçevesinde tezahür eden dinamik deneyimler olarak ele alındığında, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin (2011: 81-82) öne sürdüğü şekilde, direniş pratiklerini, edilgen bir tepki olarak değerlendirmekten ziyade "iktidara nazaran aslı" biçimde düşünmek de mümkün hale gelecektir. Bu yaklaşım, iktidarın ve toplumsal muhalefetin hiyerarşik biçimde konumlandırılmasından doğan devlet eksenli bakış problemini aşma olanağı sunduğu gibi, genel manada güç ilişkilerinin ve dolayısıyla toplumsal muhalefet pratiklerinin dinamik ve değişken yapılarını da açığa çıkarmaktadır. Zira Hardt ve Negri (2011: 85-86) direniş biçimlerinin, içinde tezahür ettiği alanın ekonomik ve toplumsal üretim ilişkileriyle bağlantılı olarak değişim gösterdiklerini tespit etmişlerdir. Bu bağlamda devrimci direnişe dair kimi pratikler zaman içinde, taktik ya da stratejik hatalar sonucunda yahut isyan bastırma hamleleri dolayısıyla etkilerini yitirerek yerlerini yeni pratiklere bırakmaktadır (Hardt ve Negri, 2011: 86). Bu doğrultuda güç ilişkileri ekseninde incelenebilecek direniş hareketlerinin bir dönüşüm dinamiği içinde ele alınması daha doğru olacaktır. Başka bir ifadeyle direnişi, her şartta evrensel, sabit, verili biçimde tezahür eden tepki ve tutumlar seti olarak değil, direnişe konu olan belirli bir güç ilişkisi bağlamında ele almak gerekmektedir. Bu açıdan belirli bir uzamdaki eşitsiz toplumsal ilişkiler doğrultusunda gelişen ve bu yanıyla akla bir çırpıda geliveren protesto, grev gibi kimi kitlesel direniş eylemlerinden farklılaşarak söz konusu uzama tekabül eden ilişkiler bağlamında anlamlı olan direniş biçimleri olabileceği söylenebilir.

Bu noktada James Scott'ın *Weapons of the Weak* eserinde direniş ekseninde geliştirdiği kavramsal yaklaşım üzerinde durularak toplumsal muhalefetin ele alınmasına yönelik olarak bu çalışmada benimsenen tavır ortaya konulabilir. Scott (1985: 31) direnişin, 'şartlara' bağlı olarak şekillendiğini belirtmekte ve bu doğrultuda farklı biçimlerde somutlaşabileceğine işaret etmektedir. Bu perspektif itibarıyla yazarın, direnişi içinde bulunduğu kendi koşulları ile bağlantılı olarak yani yerel ölçek düzeyinde ele aldığı söylenebilir (Scott, 1989: 40). Düşünür bu yanıyla direnişi, iktidar tarafından toplumsal rol biçiminde dayatılana karşı geliştirilen başa çıkma pratiklerinin tümü olarak düşünmeyi önerir (Scott, 1985: 240). Ancak Scott'a göre (1989: 55) bu pratikler iktidarın denetim ağlarına takılmadığı surette anlam ifade edebileceğinden, direnişin varlığını sürdürebilmesi, onun mahiyetinin müphem olmasına bağlı kalacaktır. Bu açıdan James Scott'ın genel itibarıyla direniş kavramını; ani gelişiveren gündelik kazanımlar elde etmeye dönük mikro ölçekli etkinlikler olarak ele aldığı ifade edilebilir (Scott, 1985: 33). Scott'ın yaklaşımı, Erken Cumhuriyet Dönemi ile ilişkili olarak düşünüldüğünde, iktidarın yurttaş inşası doğrultusunda geliştirdiği seküler politikalar karşısında, toplumun bazı kesimlerinde vücut bulan mevcut alışkanlıklarını korumaya dönük, belli-belirsiz

tepkiler göstermeyi de içeren her türlü mücadele gayretini direniş kavramı üzerinden okumak mümkün gözükmemektedir.

Oysa muhalefet etme/direnme biçimleri söz konusu edildiğinde terminolojik anlamda sıklıkla anlaşılan, iktidarın öncelikli ve belirleyici olduğu bir alan içerisinde yine iktidar tarafından sınırları çizilmiş ve hatta bunun da ötesinde doğrudan tanımlanmış bir suç kalıbı çerçevesinde, hangi biçimlerde geliştirilebileceği belli olan, görece edilgen eylem ve tutumlar bütünüdür. O halde Hardt ve Negri'nin müdahalesi dikkate alınmak suretiyle, direniş oluşturulan tüm veçheler, bir tür edilgen ve ikincil tepkilerden ibaret olmanın ötesinde asli ve bir o kadar da üretken bir kapasite ekseninde düşünüldüğü takdirde, iktidar ilişkileri bağlamında incelenmekte olan muhalif hareketlerin silikleşmesine mahal verilmemiş olur. Ve böylelikle tıpkı bu çalışmanın konusunu oluşturan “Bursa Olayı”nda olduğu gibi geçmişin, belirli bir dönem ve olaya işaret eden bir kesitin, yalnızca egemen anlatısına dayalı biçimde ele alınmasının önüne geçilerek tarihin, sesi bastırılmış olanların deneyimlerine kulak kabartması önündeki mühim bir engel sekteye uğratılır.⁵

Bu çalışma kapsamında Erken Cumhuriyet Dönem’inde toplumsal muhalefet, iktidarın uyguladığı din politikaları karşısında baştan “kriminalize edilmiş” ve bu suretle “gerici” olarak kodlanmış grupların tepkisel eylemleri olarak değil, toplum içerisinde belli bir kesimin gündelik pratiklerini sürdürmeye dönük iradi fiilleri ile iktidar yaptırımları arasındaki çelişki ekseninde düşünülmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak toplum içerisinde belli kesimlerde var olan tavır ve tutumlara yönelik olarak iktidarın kimi politikalar geliştirdiği ve bu surette çeşitli tepkiler verdiği söylenebilir. Bu açıdan iktidarın ‘ikincil konumdaki’ söz konusu tepkileri, çalışma kapsamında dönemin dini politikaları ile bağlantılı olarak sınıflandırılabilir. Toplumsal muhalefetin bir diğer boyutu olan değişim kapasitesi ise söz konusu bu yıldırıcı tepkiler karşısında geliştirilen direniş biçimlerindeki farklılaşmalar doğrultusunda somutlaşmaktadır.

Kısaca ifade edilirse, Erken Cumhuriyet Dönemi’nin ilk evresinde bilhassa taşrada gündelik hayata sirayet etmiş durumda olan dini pratiklerle ilişkili alışkanlıklar, iktidarlardan cumhuriyet öncesinde de farklı yöntem ve yaklaşımlar ekseninde değişime uğratılmak istenen, daha özlü bir ifadeyle, sekülerleştirilmeye çalışılan tutumlardı. Ve her defasında mevcut koşullarla ilişkili biçimde bu gündelik tutumlar sürdürülmeye devam edildi.⁶ Söz konusu

5 Hardt ve Negri bu teorik imkânı şu sözlerle ifade etmektedir; “Asli olanın direniş olduğunu fark etmemiz, bu tarihe aşağıdan bakmamızı sağlar ve önümüzdeki alternatifleri gösterir” (Hardt ve Negri, 2011: 82).

6 Taşrada yaşayan halkın yaşam tarzlarını, hem İmparatorluğun son döneminde hem de Cumhuriyet yıllarında bir şekilde muhafaza edebildiğini, güç ilişkilerini

sürekliliğin izlerini gözler önüne süren bir vaka olarak Bursa Olayı bu tarihsel-düşünsel çerçeve içerisinde Erken Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal muhalefetin incelenmesine yönelik sunduğu perspektif nedeniyle ilgiye değerdir. Zira Erken Cumhuriyet Dönemi'ne istinaden yapılan çalışmalara ağırlıklı biçimde rengini vermekte olan devlet eksenli yaklaşımın doğal uzantısı olarak toplumsal muhalefeti ikincilleştiren ve bu ölçüde silikleştiren yaklaşımlar karşısında alternatif bir okuma yapabilmenin çıkış noktası olarak Hardt ve Negri'nin bu yöndeki katkılarını özetleyen müdahaleleriyle; isyanın, isyanı bastırma tekniklerine olan önceliği fikri bu çalışmanın çıkış noktasını teşkil etmektedir (Hardt ve Negri, 2011: 81).

Belirtilmesi gerekir ki, bu çalışmada direniş kavramının ele alınış biçimi, kavramın Türkçe literatürdeki yerleşik kullanım şekli kimi açılarından farklılaşmaktadır. Zira kavram, çağrıştırdığı 'devrimci' tının aksine bu çalışmanın konusunu teşkil eden Erken Cumhuriyet Dönemi bağlamında, Kemalist resmi ideoloji yazınında tekabül ettiği anlamıyla "gerici" eğilimlerle vücut bulan mücadele pratikleri ekseninde yani karşı devrimci bir perspektife denk düşmektedir. Bu çalışmada, James Scott'ın, güç ilişkilerindeki eşitsiz bölüşümün yeniden düzenlenmesine yönelik olarak geliştirilen pratikler bağlamında ele aldığı direniş kavramsallaştırmasına paralel bir yaklaşımla Erken Cumhuriyet Dönemi'nin taşradaki karşı-devrimci isyanlarının bu düşünsel çerçeve içerisinde okunmasının bir teorik tutarsızlık yaratmadığı görüşü ile direniş kavramının kullanılabilirliği öne sürülmektedir. Bu anlamda direniş, iktidarın modernleşme projesi doğrultusunda hedef aldığı mevcut yaşam tarzını muhafaza etme gayesiyle, bu süreçlerle baş etme deneyimlerinin toplamı olarak düşünülebilir. O halde bu çalışmada direniş kavramının, verili bir tarihsel koşul içinde ifade ettiği anlam bağlamında ele alındığı söylenebilir. Buna ek olarak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal muhalefete odaklanan bu çalışmada direniş, Hardt ve Negri'nin (2011: 104) demokrasi bağlamında ezilenlerin eşitlik talebinin topluma yayılması yönündeki girişimler bütünü olarak ele aldığı anlamdan farklı bir içerik ihtiva etmektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nin karşı-devrimci direnişi, geçmişten gelen din eksenli eşitsizlik ve ayrıcalıkların korunması ya da daha alt düzeyde bu eşitsizliklerin içselleştirilmesiyle somutlaşmış olan kimi pratiklerin muhafaza edilmesi ile bağlantılı şekilde somutlaşmaktadır. Bu doğrultuda bu çalışmanın konusunu oluşturan direniş pratiklerinin, mevcut düzeni reddederek yerine yenisini kurmaktan ziyade, bu düzene -onu esnetip, belli ölçüde kendine benzeterek- belirli şartların korunması halinde dâhil olma gibi bir sonuca ulaştığı görülecektir.

hiyerarşikleştirilmeden yani yerel dinamikleri dikkate alarak gösteren önemli bir çalışma için bkz: Meeker, Michael (2005) İmparatorluktan Gelen Bir Ulus (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları) (Çev. Tutku Vardağlı).

2. Kurucu İktidarın Sekülerlik Anlayışına Din Politikaları Ekseninde Kısa ve Genel Bir Bakış

Cumhuriyeti ilan eden kurucu iktidarın bir tür toplumsal seferberlik yaratarak, Batılı ama aynı zamanda da milli değerler ile uyumlu biçimde işleyen yeni bir yurttaşlık çerçevesi tesis etmeye giriştiği ve bunu da seküler bir anlayış doğrultusunda gerçekleştirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu seküler anlayış, halkın gündelik yaşamına nüfuz eden pratiklerin çoğunu ve bunların düşünsel referans setini büyük oranda belirleyen İslam anlayışının, modernleşme fikrine uyumlu biçimde düzenlenmesine yönelik politik çabayı ifade etmektedir. Bu yanıyla çalışmanın kapsamı bağlamında kavram olarak sekülerlik, zaman aşırı bir kavrayış doğrultusunda evrenselleştirilebilecek bir olgu olarak değil, belirli koşullar çerçevesinde ve belli bir bağlam dâhilinde anlamlandırılabilir biçimde kavramsallaştırılabilir (Asad, 2007: 38; Asad, 2015: 44). Burada söz konusu edilen, genel geçer bir kavramsal anlamdan ziyade belirli bir zaman ve uzamda deneyimlendiği biçimiyle sekülerliktir. Zira Talal Asad'ın da (2007: 26) vurguladığı gibi her sekülerlik, bir tür inşa kategorisi olarak, dolayım ilişkisi içerisinde olduğu toplumsal koşullar ile bağlantılı olarak somutlaşır. Dolayısıyla bu çalışmanın konusunu teşkil eden dönem itibarıyla ifade ettiği anlam bakımından sekülerlik, kendine has bir 'anlayış' doğrultusunda şekillenmiş bir deneyim biçiminde düşünülebilir. Bu açıdan, Erken Cumhuriyet Dönemi iktidarının sekülerlik anlayışını, inşa etme arzusu duydukları yurttaş tipi için gerekli olan tüm düşünsel çerçevenin, Cumhuriyet öncesi devlet deneyimini, her ne şekilde olursa olsun anımsatabilecek ve yeniden üretebilecek olan tüm referanslardan 'arındırılması' olarak bir tür sterilizasyon işlemi biçiminde tarif etmenin mümkün olduğu savunulabilir.

Kemalist kurucu iktidar bu 'seküler' teşebbüs yoluyla, kitlelerin Osmanlı İmparatorluğu ile olan bağının yerini de "modern bir Türklük" imajı ile doldurabilmeyi umuyordu. Bu bakımdan iktidar açısından inşa fikri, genel mahiyeti itibarıyla Batılı ve milliyetçi yurttaşlar yetiştirme çabasını ifade etmektedir. Dini yaşama dönük uygulamalar, bu inşa denemesinin veçhelerinden önemli biri olarak düşünüldüğü takdirde, dinsel kurum ve pratiklerin değişime uğratılmasına yönelik müdahaleler de, iktidarın sahip olduğu seküler anlayışın bu alana tezahür etme biçimleri şeklinde ele alınabilir. Yani Kemalist iktidarın bu erken dönemdeki temel motivasyonunun, dini hayatı, toplumsal yaşamın tümünde olduğu gibi bütün kurum ve pratikleriyle, 'Türk' ve 'modern' yurttaş yaratabilme fikrine uygun hale getirmek olduğu söylenebilir.

Yaşamın tüm sahalarını dönüştürmeye çalıştığı gibi dinsel alanı da yeniden düzenlemeye yönelik biçimde işleyen yurttaş inşa denemesi batılılaşma bağlamında iki boyutlu şekilde ele alındığında, ilk olarak kurumsal düzenlemeler açısından, medreselerin kapatılması ve maarifin Batı usulüne uygun okullar

bünyesinde toplanmasını düzenleyen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti yerine Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması örnek verilebilir. İkinci olarak gündelik yaşamı sekülerleştirmeye dönük düzenlemelere; "Efendi, bey, paşa gibi lakap ve unvanların kaldırılması" ile "Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun" gibi uygulamalar emsal gösterilebilir. Yurttaş inşasının milliyetçi boyutunun dinsel yaşamla ilişkili veçhesi ise; Türk Tarih Tezi, Güneş – Dil Teorisi gibi mega projelerin tamamlayıcısı mahiyetinde düşünülebilecek olan ibadet dilini Türkçeleştirmeye dönük girişimlerde somutlaşmaktadır. 1925 yılında mecliste Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesinin ve Buhari hadislerinin yine Türkçe olarak derlenmesinin kararlaştırılmasıyla⁷ başlayan, devletin resmi bir İslam anlayışı inşa etme amacıyla yürüttüğü süreç, 1932 yılında hutbe ve ezanın Türkçeleştirilmesi ile devam etmiştir (Wilson, 2009: 428). İktidarın, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi biçiminde somutlaşan bu politikaları, iki temel amaç etrafında değerlendirilebilir. İlk olarak, milli ve resmi "Türk İslamı" yaratmak iddiası ile toplumun, İmparatorluk bakiyesine dayalı bir belleğin etkisinden 'kurtarılması' hedeflenmektedir (Copeaux, 2016: 51). Bu politikaların taşıdığı bir diğer gaye ise, tüm ülkede yeknesak bir dinsel yaşam tesis etmek suretiyle toplumsal denetimi sağlamak şeklinde ifade edilebilir (Brockett, 2011: 44). İktidar, dini ibadetleri yeniden düzenlemek suretiyle bir yandan Türkçeyi, Arapçanın tesiri altında kalmaktan kurtarabildiği ölçüde milli bir kimlik tesis edebileceğine inanıyordu (Maksudyan, 2005: 68). Öte yandan da mevcut dinsel kurum ve pratikleri bu yeni ve makbul kimliğe uygun hale getirerek oluşturmayı planladığı resmi İslam yorumu vasıtasıyla inkılabın toplumun geneline nüfuz edebilmesi önündeki potansiyel tehditlerden sıyrılmayı düşünüyordu (Azak, 2010: 12). Dolayısıyla burada bahis konusu edilen ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi hususundaki politikalar, devletin resmi bir din inşa etme ve buna bağlı olarak da toplumsal hayatta bir kontrol ve denetim mekanizması oluşturabilme girişimi biçiminde değerlendirilebilir (Wilson, 2009: 428; Azak, 2008: 162). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi yönündeki düzenlemeler, yurttaşın gündelik pratikleri içinde ibadetin tuttuğu yer ölçeğinde, iktidarın toplum üzerinde kurmaya çalıştığı denetim ve inşa faaliyetleri karşısında, toplumun bazı kesimlerinin, mevcut yaşam biçimini muhafaza etmeye dönük eğilimlerinin somutluk kazandığı en belirgin 'direnış' uğraklarından birine dönüşmüştür.

3. Genel Hatlarıyla Türkçe Ezan Uygulaması

Kurucu iktidar açısından, ibadetin Türkçeleştirilmesi, Cumhuriyet'in, toplumu İmparatorluk bakiyesinden kurtararak modernleştirme hedefinin

7 BCA 030.10.26.149.18

parçalarından biriydi. Bu açıdan söz konusu politika, hükümetin diğer teşebbüsleriyle bir arada düşünülerek, iktidarın, toplumsal hayatın düşünsel çerçevesini oluşturan etkenleri batılılaşma ile uyumlu hale getirmeye yönelik hamleleri bünyesinde değerlendirilebilir. Bu şartlarda iktidarın, yeni kurulmuş Türkiye'nin yurttaşlarının, her alanda mümkün olduğu surette Batılı değerler ile yetişmelerini, mesele din olduğunda da hiç değilse Arap dünyasından uzaklaşarak, kendine has değerler etrafında bir dinsel hayatın düzenlenmesini arzuladığı ifade edilebilir. Bu sebeple iktidarın dinsel hayatın düzenlenmesine yönelik olarak geliştirdiği politikalar “milli” gereksinimler doğrultusunda şekillendirilmiştir. Cündioğlu (1998: 33) bu gayreti “Türk'ün milli dinini meydana getirebilme” şeklinde ifade ederken iktidarın bu eğilimine dikkat çekmektedir.⁸ Bu açıdan önceki bölümde incelendiği üzere, din alanındaki düzenlemelerin arkasında, Kemalist iktidarın, Osmanlı etkisinden sıyrılmış bir yurttaş inşa edebilme gayretinin olduğu söylenebilir.

Türkçe ibadet ve bunun en sembolik ve somut tezahürü olarak Türkçe ezan, bu anlamda yeni rejimin doğasına uygun milli ve elbette resmi bir dini düzenlemeler bütününe en göze çarpan merhalesidir. 1930'ların başında bizzat Mustafa Kemal'in girişimleri ile bu alanda hızlı ve radikal gelişmelerin vuku bulduğu söylenebilir. Bu suretle iktidar, toplumsal hayatta eski rejimle olan son bağların da koparılacağı ümidindeydi. Bu doğrultuda Kur'an ayetlerinin anlamlarının Türkçe olarak verilmesi ekseninde basına yansıyan gelişmeleri, kısa bir müddet içinde ibadetin diğer yönlerinin de Arapçadan ziyade Türkçe yapılmasına yönelik girişimler izleyecekti.

1932 yılının Ocak ayında *Cumhuriyet Gazetesi*'nde yer alan “Dini bir inkılap: Türkçe Kur'an” başlıklı haberde bu durum açıkça ifade edilmektedir; “Din kitabımızın Türkçeye tercüme edilmemiş olması ve ibadetlerin öz dilimizle yapılmaması cehalet ve taassup devirlerinin manasız ve hatta muzır bir delaleti idi.” (*Cumhuriyet*, 21.01.1932).⁹ Aynı günlerde İstanbul'un çeşitli camilerinde Türkçe Kur'an okunmaya başlanmış ve basında halkın bu uygulamaya büyük bir destek verdiği sıklıkla dile getirilmiştir; “Halk Türkçe Kur'an Dinlemek istiyor” (*Cumhuriyet*, 25.01.1932), “Türkçe Kur'an okunması Halkı vecde getirdi” (*Cumhuriyet*, 26.01.1932), “Türkçe Kur'an'a Gösterilen alaka” (*Cumhuriyet*, 28.01.1932). Basında çıkan haberlerden hükümetin aynı günlerde İstanbul'da bir

8 Cündioğlu (1998: 32-33) bu resmi İslam fikrini şöyle tarif etmektedir; “Ezan, tekbir, sala, hutbelerin Türkçe okunması, namazların Türkçe kılınması gibi, ibadetlerin milli dilde ifa edilmesine dair tüm gayretlerin temel mantığı esasen Dinin, yani İslam'ın Türk'e has bir formunu üretmek daha açık bir ifadeyle Türk'ün milli dinini meydana getirebilmektir.”

9 Çalışmada yararlanılan günlük gazetelerden aktarılan ifadelerde, alıntının anlaşılabilirliğini olumsuz etkileyebileceği öngörülen yazım hataları ve imla kurallarına müdahale edilmiş olup bunun dışında metinlerin orjinal hallerine sadık kalınmıştır.

yandan da ezanın Türkçe okunması yönündeki girişimleri başlattığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak 31 Ocak 1932'de Hafız Rifat Bey tarafından Fatih Camiinde ezan ilk kez Türkçe okunmuştur. *Cumhuriyet Gazetesi* bu olayı halka şöyle sunmuştur; “Türkçe Kur’an’dan sonra dün Fatih camiinde ikinci ezanı ilk defa olarak Türkçe okunmuştur. Ezanın Türkçe okunacağını haber alan kesif bir kalabalık vaktinden evvel Fatih meydanında toplanmış, Türkçe ezanı büyük bir alaka ile dinlemiştir.” (*Cumhuriyet*, 31.01.1932). Ramazan ayının son günlerine tekabül eden bu süreçte Türkçe ibadet uygulamasının en görkemli tezahürü için Ayasofya Camisi ve Kadir Gecesi belirlenmiş, izleyen birkaç gün boyunca basında gerçekleştirilecek törene dair detaylar konu edilmiştir; “Kadir gecesi Türkçe Dini ihtifal yapılacak” (*Cumhuriyet*, 01.02.1932), “Bu geceki dini merasim; Büyük hazırlıklar yapıldı, Ayasofya’daki merasim pek parlak olacaktır” (*Cumhuriyet*, 03.02.1932). Gazetede yer alan haberlerin içeriğinden, bu törende yatsı namazından sonra Hafız Sadettin, Hafız Yaşar gibi dönemin şöhretli müezzinleri tarafından Türkçe Kur’an ve mevlit okunacağı anlaşılmaktadır.

Bu dönemde iktidar bir taraftan da Türkçe ibadetin, dinen sakıncası olup olmadığı yönündeki tartışmalara açıklık getirmeye çalışıyordu. 25 Ocak 1932 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*’nde imzasız olarak yer alan “Türkçe Kur’an, Türkçe ibadet” başlıklı bir köşe yazısında, Türklerin İslam dünyasındaki önemi vurgulandıktan sonra, Türkçe ibadete karşı çıkmanın Osmanlı’dan kalma bir tür gerici tavır olduğuna işaret edilmektedir; “Padişahların halkı cehalet karanlığı içerisinde bırakmaktaki menfaatlerinden başka üç beş Arapça kelime öğrenerek kafasına her sarık saranın âlim sayıldığı zamanlar bu gibi hezeyanların meydan almış olmasını şimdi pek tabii buluyoruz.” (*Cumhuriyet*, 25.01.1932). Türkçe ibadet uygulaması, sahasını genişleterek sürerken bu politikanın dinen meşruiyeti tartışma konusu haline gelmişti. İktidarın bu meseleye yönelik olarak geliştirdiği çözüm ise biraz ironik olsa da Arap dünyasından dini otorite desteği bulmak olmuştur. “El’ezher uleması ve Kur’an” başlığıyla verilen haberde, Kahire’de El’ezher Üniversitesi’nde bulunan bir ulema heyetinin Kur’an tercümesinin dinen caiz olduğuna yönelik olarak verdikleri fetva ele alınıyordu (*Cumhuriyet*, 29.03.1932). Kısa süre sonra yapılan benzer bir diğer haber ise eski Mısır Şeyhülislamı’nın Kur’an’ın tercüme edilebileceği ve namazda Arapça bilmeyen bir Müslümanın kendi dilinde Kur’an okuyabileceği yönündeki fetvalarını konu etmekteydi (*Cumhuriyet*, 14.04.1932). Bundan sonra Türkçe ibadet uygulamasının basına yansıyan boyutları bakımından bir sonraki Ramazan Ayı’na yönelik hazırlıkların başlamasına kadar sürecek bir durgunluk dönemi gözlenmektedir.

1932 yılı başında gerçekleştirilen ilk uygulamanın oldukça hızlı bir biçimde ve bizzat Mustafa Kemal’in kontrolünde vuku bulduğu bu faaliyetlerde yer alan kişilerin hatıratlarından anlaşılmaktadır. Türkçe ibadet projesine

Mustafa Kemal tarafından Dr. Reşit Galip ile birlikte “memur edilen” Hasan Cemil Çambel hatıratında bu girişimi şöyle aktarmaktadır;

“Ezanı ve tekbiri Türkçeleştiren başka hiç kimse değil, Atatürk’ün kendisidir. O bunu Türk tarih ve dil inkılapları ile giriştiği derin emelli ve yüksek hedefli Türkçeleşme ve kültürleşme hareketinin milli bir zarureti saydığı için, Hafız Sadettin, Hafız Kemal, Hafız Yaşar, Hafız Burhanettin ve arkadaşları gibi İstanbul’un en güzide yedi sanatkârından faydalanmayı düşünmüş ve Dr. Reşit Galip’i bu işe memur etmişti. Reşit Galip İstanbul’dan ayrıldıktan sonra, aynı vazifeyi bana verdi” (Çambel, 2011: 36).

Bu süreci Hafız Yaşar Okur ise şöyle aktarıyor;

“1932’de Ramazanın ikinci günüydü. Atatürk’le Ankara’dan Dolmabahçe Sarayı’na geldik. Beni huzurlarına çağırdılar: ‘Yaşar Bey’, dediler. ‘İstanbul’un mümtaz hafızlarının bir listesini istiyorum. Ama bunlar musikiye de aşina olmalıydılar.’ Listeyi hemen hazırladım. Bu listede şu isimler vardı: Hafız Sadettin Kaynak, Sultan Selim’li Rıza, Beşiktaş’lı Hafız Rıza, Süleymaniye Camii Baş müezzini Kemal, Beylerbey’li Fahri, Darü’ttalim-i Musiki azasından Büyük Zeki, Muallim Nuri ve Hafız Burhan Bey’ler... Listede ismini yazdıklarımın hepsi ertesi akşam için Dolmabahçe Sarayına davet edildi. İstanbul’un bu belli başlı hafızları ertesi akşam Saraya geldiler. Kendilerini Bolu mebusu Cemil Bey karşıladı ve doğruca Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Bey’e götürdü. O ana kadar bunların niçin çağırılmış olduğunu ben de bilmiyordum. O gün anladık ki, tercüme ettirilmiş olan Bayram Tekbiri kendilerine meşk ettirilecektir... O gece geç vakitlere kadar huzurlarında kalındı, hep bu konu üzerinde saatler süren irşat edici direktiflerde bulundular ve hafızların ertesi akşam yine gelmelerini emrettiler” (Okur, 1962: 12-14).

Okur, anılarında Mustafa Kemal’in görevlendirmesi ile izleyen günlerde Türkçe ibadet kapsamında yürüttüğü diğer faaliyetleri de yukarıda yer verilen gazete haberlerindeki içerikle örtüşen biçimde aktarmaktadır.

İktidar, Türkçe ibadet uygulamasını ülke geneline yaymak için ise bir sonraki Ramazan Ayı’nı hedef olarak belirlemiş gözükmektedir. Zira gazete taramalarından, 1932 yılının son aylarına doğru bu konuda devlet nezdinde hummalı bir çaba içerisine girildiği anlaşılmaktadır. 1932 yılının son günlerinde başlayacak olan Ramazan Ayı’na yönelik hazırlıklara ilişkin ilk haber bu politikanın yürütülmesine Diyanet İşleri Reisliği’nin de dâhil olduğunu gösteriyor. “Ramazanda Türkçe Ezan” başlığıyla 20 Ekim 1932’de *Milliyet Gazetesi*’nde yer alan ilgili haberin içeriğinde “Ramazanda bütün camilerde ezan ve kametlerin Türkçe okunması için Diyanet İşleri riyaseti tarafından hazırlıklar yapılmakta...” olduğu belirtilmekte olup, konservatuarda da ezan ve kametin bu

Türkçeleştirilmiş formlarının besteleneceği ifade edilmektedir (*Milliyet*, 20.10.1932). Aynı gün *Vakit Gazetesi*'nde de bu konu gündeme alınarak "Ezan Türkçe Besteleniyor" başlığıyla haberleştirilmiştir (*Vakit*, 20.10.1932). Basında yer alan haberler incelendiğinde bu dönemde Türkçe ibadetin yaygınlaştırılmasına uğraşılırken bir yandan da 1932 yılı başında yapılan ilk denemeden farklı olarak bir standart geliştirme hedefi olduğu ve Diyanet İşleri Reisliğinin de bilhassa bu hususta devreye girmiş gözüktüğü söylenebilir. Birkaç gün arayla yapılan bir başka haberde ezanın Türkçesine yer verilme suretiyle bu standartlaşma gayretinin örnekendirildiği görülmektedir. Zira "Türkçe Ezan" başlıklı ilgili haberde ezanın Türkçe tercümesine ve hangi vakitte hangi makamda okunacağına bilgisine yer verilmiştir (*Milliyet*, 23.10.1932).¹⁰ Ancak bu haberden bir ay sonra *Cumhuriyet Gazetesi*'nde "Türkçe ezan ve kamet" başlığıyla yapılan haberde, Diyanet İşleri Reisliği tarafından tespit edildiği belirtilen ezan tercümesinde kimi farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır.¹¹ Basına yansıyan haberlerden, Türkçe ibadet konusunda faaliyetlerin Diyanet İşleri Reisliğinin yanı sıra Evkaf Müdürlüğü'nün de dahil ile yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olarak "Ramazan hazırlığı İkmal edildi" başlıklı bir haberde yer alan bu yöndeki ifadeler, İstanbul'daki çalışmaların müftülük ve evkaf idaresi tarafından yürütüldüğü belirtilerek ortaya konulmaktadır (*Cumhuriyet*, 20.12.1932). Aynı haberde müftülük tarafından İstanbul'un büyük camilerinde vaaz edecek olanlara dair bir liste yapıldığı ve bu listedekilere gönderilecek olan belgeye sahip olmayanların vaaz vermesine izin verilmeyeceği belirtilmektedir. Bu uygulama, Diyanet İşleri Riyaseti vasıtasıyla Türkçe ibadet uygulamasının denetiminin nasıl tesis edilmekte olduğuna dair bulgular içermesi bakımından anlamlıdır. 1932 yılının son günleri itibarıyla başlayan Ramazan Ayı'nın tanıklık ettiği Türkçe ibadet seferberliğinin, "milli" bir yurttaş inşa projesinin önemli veçhelerinden biri olduğu konusunda emsal teşkil edebilecek bir uygulama görülmektedir. Buna göre 30 Aralık 1932 tarihli *Vakit Gazetesi*'nde yer alan "Türkçe Vaiz" başlıklı haberde, İstanbul'da Türkçe

10 "Diyanet işlerinin tercüme ettirdiği Türkçe ezan sureti şudur:

1- Tanrı uludur. 2- Şüphesiz bilirim, Tanrıdan başka yoktur tapacak. 3- Şüphesiz bilirim, bildiririm Tanrının elçisidir Muhammet 4- Haydin namaza 5- Haydin felaha 6- Namaz uykudan hayırlıdır (sabah ezanlarında) 7- Tanrı uludur. Tanrıdan başka yoktur tapacak." (*Milliyet*, 23.10.1932).

11 "Tespit edilen Türkçe ezan şudur:

Tanrı uludur;
Şüphesiz bilirim; bildiririm. Tanrıdan başka yoktur tapacak.
Şüphesiz bilirim; bildiririm. Tanrının elçisidir Muhammet.
Haydi namaza; haydi halasa.
Namaz uykudan hayırlıdır (sabah ezanlarında)
Tanrı uludur; Tanrıdan başka yoktur tapacak" (*Cumhuriyet*, 23.11.1932).

vaaz verilmeye başlanan camilerin avlularına yerli malı sergileri kurulduğu ve bu suretle yerli mal üreten müesseselerin cami önlerinde satış yaptığından bahsedilmektedir (*Vakit*, 30 Aralık 1932). Bu örneğin, dinin devlet eliyle millileştirilerek tecrübe edilmesine yönelik girişimleri somutlaştırmakta olup, iktidarın yurttış inşasının ekonomik alandan, dinsel yaşama kadar toplumsal hayatın tamamına nüfuz etme eğilimi taşıyan yapısına dair fikir verici mahiyette olduğu söylenebilir.

“Türkçe Kur’an” başlıklı bir haberde İstanbul’da hafızlar tarafından toplam bin iki yüz müezzine Türkçe ezan eğitimi verildiği ve Ramazan Ayı’nın ilk günleri itibariyle müezzinlerin yarısından fazlasının eğitimi başarılı şekilde tamamladığı belirtilmekte olup henüz Evkaf Umumi Müdürlüğü’nün İstanbul Evkaf İdaresi’ne Türkçe ezan ve kamet okunması hususunda herhangi bir tebliği olmadığı bu yüzden de İstanbul’da Türkçe ezan ve kamet okuma uygulamasının başlamadığı belirtiliyor (*Milliyet*, 02.01.1933). Bu haberden birkaç gün sonra ise beklenen tebliğin Diyanet tarafından yapıldığını belirten bir haberde İstanbul’un tüm camilerinde Türkçe ezan okunmaya başlandığı bildiriliyor (*Vakit*, 07.02.1933). Ramazan Ayı’nın ortalarına gelindiğinde Diyanet İşleri Riyaseti tarafından bir tamim yayınlanarak, ahengi bozmamak maksadıyla, salat ve selamın da Türkçe okunmaya başlanacağını öğreniyoruz (*Milliyet*, 15.03.1933). Bu dönem Türkçe ibadet uygulaması bağlamında ulusal yayın organları aracılığıyla tarandığında karşılaşılan haberlerin tamamına yakınının İstanbul ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Kemalist iktidarın milli bir din anlayışı geliştirmek suretiyle ibadet dilini Türkçeleştirmeye dönük girişimini, eski rejimin sembolü olarak düşünülebilecek olan İstanbul’da yoğunlaştırmış olduğu söylenebilir. Ancak aynı tarihlerde ülkenin diğer belli büyük kentlerinde de Türkçe ibadet uygulamasının hayata geçirilmesine dönük girişimlerle karşılaşmaktadır. 1933 yılının başında Bursa’da yaşanan ve bu çalışmanın inceleme konusunu oluşturan olaylar, bu teşebbüslerden önemli bir tanesi olarak ele alınmaya değerdir.

4. Bursa Olayı

17 Aralık 1932’de Ulu Cami’de, Cuma hutbesinde Hafız Tefik isimli bir zatın Türkçe ezan okunmasının caiz olmadığını ifade eden bir konuşma yaptığını “Bursa’da garip Bir hadise” başlığıyla haberleştiren *Cumhuriyet Gazetesi*, cami cemaatinin bu tepkiye, “evvela hayret, sonra nefretle” karşılık verdiğini ve bu zatı şikâyet ettiklerini belirtiyordu (*Cumhuriyet*, 18.12.1932). Haberin devamı ise şöyledir; “Memlekette şayi olan bu vak’a lanetle her tarafta karşılanmıştır. Efkârı umumiye bu yobaz aleyhinde nefret ve heyecan içindedir.” Burada aktarmış olduğum haliyle haberin dili, bunun münferit bir olay biçiminde değerlendirildiğini düşündürmektedir. Ayrıca bu metin, cami cemaati ve tüm

ülkenin de bu “yobaz” adama karşı fikir birliği içinde olduğuna yönelik bir vurgu içermektedir. Öyle ki medyaya yansıyan tabloya bakılırsa, Hafız Tevfik karşısında ortak tepki verdiği belirtilen vatandaşlar, ülkenin her yerinde kenetlenerek, cami cemaati olmaktan çıkarak adeta bir “hayali cemaate” dönüşmektedir.¹² Bu olaydan yalnızca birkaç ay sonra yine Bursa’da ve aynı camide yaşanan bir başka hadise ise çok daha büyüterek Türkçe ibadet uygulamasına yönelik ülke genelindeki en sert muhalefet olaylarından birine dönüşecektir.

1 Şubat 1933 tarihinde Bursa’daki Ulu Cami’de ezanın Arapça okunması üzerine vuku bulan gelişmeler, Erken Cumhuriyet Dönemi’nde yaşanan güç ilişkilerini yeterince dikkate alınmayan pek çok boyutuyla açığa çıkaran bir dinamiğe sahiptir. Basına yansıdığı şekilde olayın seyri ele alındığında 6 Şubat 1933 tarihli *Milliyet Gazetesi*’nde “Hadise nasıl başladı, nasıl bitti? Bütün tafsilatı neşrediyoruz!” başlığıyla yayınlanan habere göre; 1 Şubat 1933 tarihinde resmi görevli müezzinin (Hafız Tevfik) camiye gelmemesi sebebiyle onun yerine müezzinliği üstlenen Topal Halil isimli bir şahıs, ezanı Arapça okumuş ve bu sırada cemaat içinde bulunan sivil polis duruma müdahale etmiştir. Ardından bu kez de cemaat içerisinde Tatar İbrahim isimli biri tarafından yine Arapça kamet getirilerek namaz tamamlanmıştır. Türkçe ezan uygulamasından memnun olmayan cemaatten başka kişiler de duruma tepki gösterince kalabalık bir kitle şikâyetinde bulunmak üzere Evkaf Müdüriyeti’ne gitmişler, burada müdüre Türkçe ibadet uygulamasından rahatsızlık duyduklarını belirtmiş ve hükümet konağı önünde toplanıp dertlerini anlatmak için valiyi beklemeye başlamışlardı. Vali ve Belediye Başkanı da bu kalabalığı dağıtmak için harekete geçerek polisi bilgilendirmiş ve hükümet konağı önüne gelen emniyet kuvvetleri, gruba müdahale ederek bina içerisinde valiyi beklemekte olan kişileri yakalayıp emniyete sevk etmiştir.¹³

12 Benedict Anderson’a göre “Ulus; hayal edilmiş bir siyasal topluluktur. Kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplumlarının hayali yaşamaya devam eder.” (Anderson, 2015: 20). Modern ulusun, onu oluşturan bireylerin zihninde yer eden ortaklık fikrine dayalı olarak işlediği ve Anderson’ın “hayali cemaat” kavramı ile bu ortaklaşmış zihinsel çerçeveyi ifade ettiği söylenebilir.

13 Olayı detaylı şekilde ele alan çalışmalar için bkz; Cündioğlu, Dücane (1998), *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul: Kitabevi), ss.103-108; Zengin, Mustafa (2015), *İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ss.19-25; Dikici, Ali (2006), “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan

Genel hatları bu şekilde aktarılan olay birkaç önemli detay barındırmaktadır. İlk olarak Türkçe ezan uygulamasına geçilmesi sonrasında bu uygulamaya dönük olarak kitlesel biçimde akla gelen tepkiler ortaya çıkmamışsa da din görevlileri arasında uygulamaya karşı kimi direniş yöntemlerine başvurduğu tespit edilmiştir. Bilhassa taşrada yaygınlık gösteren en bilindik muhalif tutum, James Scott'ın kaytarma şeklinde ifade ettiği direniş biçimiyle örtüşmekte olan bir pratik olarak ezanı Türkçe okumamak için, göreve gelmemek, rapor almak, izne çıkmak gibi yöntemlerle somutlaşmış olup Bursa Olayı'nda da benzer bir durumla karşılaşmaktadır. Bu direniş biçiminin yaygınlığına dair önemli bir tanıklık olarak aynı yıllarda Doğu Karadeniz'de din görevlisi olan Kutuz Hoca'nın hatıratından şu pasaj olduğu gibi aktarılabilir;

“Rize’de olduğum sene Türkçe ezan kararı çıktı. Ben de sözlerini ve makamını ezberledim. Çocuk olduğum için Türkçe ezan ve makamı benim için biraz da eğlence idi. Şehirde gördüğüm yaşlı hocaların bu işten çok rahatsız olduklarına, bir kısmının Türkçe ezan okunurken yere baktıklarına, hayâ ettiklerine, ağladıklarına şahit olmuştum, bu tavırların manasını sonraları anlayacaktım. Köye döndüğüm zaman ezanların okunmadığını fark ettim. Meğer kimse Türkçe ezan okumayı bilmiyor, öğrenmek de istemiyor! Büyük caminin imamı olan Oflu Serdar Hoca yalnız sabah ezanını Arapça olarak minareden okuyor, diğer ezanları sükûtle geçiştiriyordu. Bu tavrı dedikodulara sebebiyet verdiği için Türkçe ezan okumayı bilen biri olarak iş bana düştü” (Kara, 2000: 92-93).

Kutuz Hoca'nın da belirttiği şekilde gözden uzak yerlerde ezan okumaktan kaçınma şeklinde tezahür eden eylemler, yukarıda olayı özetlerken atıf yaptığım haber içerisinde de işlenmiş olup, söz konusu direniş gazeteye şöyle yansımıştır;

“Ramazanda memleketin her tarafında olduğu gibi burada da Türkçe ezan ve kamet şeklinin tatbikine başlanmıştı. Fakat bayrama yakın günlerde yalnız ezan Türkçe okunmaya başlamış ve gevşeklik şeklinde görülen bu değişiklik dikkati celp etmiştir. Bunun üzerine alakadarlar tarafından ezan ve kametin tekrar ve behemehâl Türkçe yapılması tebliğ edilmiştir. Bu vaziyet üzerine alakadarlar vazifelerine gelmemek suretiyle yeni bir hattı hareket takibine başlamışlardır. Hadise günü de vazifesine gelmeyen

Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10: 77-104, Gez, Başak Ocak (1996) “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi AİTT Ens. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6-7(2): 157-168.

Ulucami müezzininin yerine cemaatten Topal Halil namında birisi ezanı Türkçe yerine Arapça okumuş...” (Milliyet, 06.02.1933).

Haberin içeriğinden anlaşıldığı üzere cami müezzini ezanı Türkçe okumak istemediği için mesai yapmamaktadır. Bu şahsın birkaç ay önce Türkçe ibadet karşıtı bir vaaz veren Hafız Tefvik olduğu anımsandığında, iktidarın politikalarına karşı, ülkenin farklı yerlerinde bu tip bir direniş yönteminin gösterilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Gazetenin haberi aktarışında öne çıkan bir başka mesele, olayın ele alınış biçimi doğrultusunda Türkçe ezan okunmasını istemeyen kalabalığa nasıl yaklaşıldığıyla ilişkilidir. Buna göre aynı haber metninde valilik önünde bekleyenler şöyle tasvir edilmektedir; “Halk, hiçbir suretle nümayişe iştirak etmemiş, yalnız seyirci vaziyetinde kalmıştır.” Bu üslubun, protestocuları, halktan koparmak suretiyle marjinalleştirerek, tepkinin münferit olduğunu ispatlama eğilimi taşıdığı görülmektedir. Ancak yukarıda değinildiği üzere Türkçe ezan uygulamasına yönelik tepkilerin münferit olmadığı söylenebilir.

Bursa’da vuku bulan bu hadise ile başa çıkmak için harekete geçen ilk kamu kurumu Diyanet İşleri Reisliği olmuş ve kurumun başkanı olan Rıfat Börekçi tarafından tüm teşkilat çok sert biçimde uyarılmıştır;

“Dâhiliye Vekâleti Celilesi'nden vârid tezkerede; Türkçe Ezan hakkında riyâset-i aliyyelerince ittihaz olunan karar ve tâ-mimin her tarafta aynı hassasiyetle tatbik ve takib edilmemekte olduğu vilayetlerin iş'arından anlaşılmakta olduğundan, bu teşevvüş ve intizamsızlığın izalesini temin edecek kat'î ve sarih tebliğâtın te'kîden ve müsta'celen ifası ve keyfiyetten vilayetlerin de haberdar edilmesi için bir suretin Vekâlet'e gönderilmesi ifade ve izbar buyurulduğuna nazaran evvelce Riyaset makamınca tesbit ve Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından vilayetlere ve Evkaf Müdürlerine tâmim edilen Türkçe Ezan ve İkâmet suretlerinin memleketin her tarafında, hatta en ücra bir köşesinde aynı şekil ve aynı zamanda bir âhenk, bir siyak dairesinde tatbiki zaruri olduğu halde, şer'an memnû olmayan böyle Türkçe Ezan ve Kâmet hakkında bazı müftiler tarafından tereddüde meydan verildiği anlaşılmıştır. Binaenaleyh bu tâmimin vüsûlünü müteakib umûm ilmiyye memurları, imam ve hatiplere kat'î tebliğât icrâsı ile en ufak bir muhalefet irtikab edeceklerin kat'î ve şedid mücazâta mâruz kalacakları tâmimen beyan olur efendim.”¹⁴

4 Şubat 1933

Diyanet İşleri Reisi Rıfat

14 Diyanet İşleri Reisliği, Tahrirât Müdürlüğü, No: 360/128, 4 Şubat 1933.

Yayınlanan bu mesaj ile Diyanet İşleri Riyaseti'nin merkez teşkilatının, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yönündeki politikaları tüm gücüyle desteklediği ve bu süreci sekteye uğratma ihtimali olan unsurlarla sert biçimde mücadele etmekten kaçınmayacağı anlaşılmaktadır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki iktidarın ibadet dilini Türkçeleştirme yönündeki politikalarına olumsuz tavır gösteren kitleler içerisinde bazı din görevlileri de yer almaktadır. Dolayısıyla münferit olmadığı gibi, iktidarın yürütmekte olduğu politikalara karşı, ülke sathında giderek büyüyebilecek huzursuzlukları da tetikleme olasılığı olan bu olaya karşı devlet katında daha kesin önlemler de alınması icap etmiş görünmektedir. Bu nedenle olsa gerek Diyanet Reisinin yaptığı açıklamadan bir gün sonra, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal gezi programını değiştirerek apar topar Bursa'ya gelmiş ve duruma 'el koymuştur'. 6 Şubat günü Anadolu Ajansı'na konuşan Cumhurbaşkanı hem bu hadiseyi değerlendirmiş hem de yürütülmekte olan ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine dönük politikaların mahiyetine dair izahat vermiştir;

“Bursa'ya geldim. Hâdise hakkında alâkadarlardan malumat aldım. Hâdise, haddi zatında fazla ehemmiyeti haiz değildir. Herhalde cahil mürteciler Cumhuriyet Adliyesi'nin pençesinden kurtulamayacaklardır. Hadiseye dikkatimizi bilhassa çevirmemizin sebebi, dini, siyasetle ve herhangi bir tahrike vesile etmeye asla müsamaha etmeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin mahiyeti esasen din değil, dildir. Kat'î olarak bilinmelidir ki Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır” (*Cumhuriyet*, 7.02.1933).

Cumhurbaşkanının, yaptığı bu açıklama ile yaşanan olayı sıradanlaştırarak halkın geri kalanını teskin ve telkin etmek için bilinçli bir çaba sarf ettiği söylenebilir. Ancak Mustafa Kemal'in sözlerinde yer alan ifadelerde daha önemli olan nokta, dini alanda yürütülen politikaların, İslam'a yönelik bir tür revizyon teşebbüsünden ziyade, yurttaş inşasının milli değerlere bağlı biçimde gerçekleştirilebilmesi amacıyla hizmet ettiklerinin altının bir kez daha çizilmesi doğrultusunda, iktidarın bu alandaki girişimlerini meşrulaştırma gereksiniminin karşılanmaya çalışılmasıdır.

Yaşanan hadisenin akabinde başlayan hukuki süreç, rejimin herhangi bir zaaf içinde olmadığını ve batılı ama milli yurttaşlar inşa etme hususundaki kararlılığını gösterebilmenin bir tür sahnesine dönüşmüştür. Bu yönde hem ulusal çapta ciddi bir tahkikat başlamış öte yandan da ülkenin dört bir yanından rejime ve onun inkılaplarına destek mesajları içeren tepkiler, ulusal basın gündemine yerleştirilmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak Bursa Olayı'nın hukuki akıbeti takibe değerdir.

Protesto için hükümet binasına gittiklerinde tutuklanan kişiler, yapılan sorgulamanın ardından serbest bırakılmışlarsa da, bu şahıslar arasında olayın

gerçekleşmesine ön ayak oldukları düşünülenler birkaç gün sonra tekrar tutuklanmıştır (*Cumhuriyet*, 6.02.1933). Devlet otoritesi adına bir zaaf hissi uyandırmamak amacıyla olsa gerek hadisenin hemen ardından hem Bursa Müftüsü Nurettin Efendi hem de Sulh Hakimi Hasan Bey görevden azledilmiş ve yerlerine atamalar yapılmıştır (*Cumhuriyet*, 6.02.1933). Bu sırada cereyan eden ilginç bir olay ise kısa süre önce aynı konuda yaşanan bir hadisenin Bursa Olayı sonrasında tekrar gündeme gelmesidir. Birkaç ay önce yine Ulu Cami'de Hafız Tevfik'in, Türkçe ezanın caiz olmadığı yönünde ifadeler içeren hutbesi kamuoyuna yansıdıysa da durumun akıbeti üzerine ilerleyen günlerde basında herhangi bir gelişme görülmemiştir (*Cumhuriyet*, 18.12.1932). Ancak 1 Şubat'ta yaşanan olaydan sonra Hafız Tevfik'in görevden azledildiği anlaşılmaktadır (*Cumhuriyet*, 8.02.1933). Bursa Olayı'nın, bu açıdan devletin Türkçe ibadet politikalarına karşı gelişen tepkilerin üzerine en katı şekilde gitmesi bakımından sembolik bir yeri olduğu söylenebilir. Zira Hafız Tevfik'in görevden alındığı bilgisini içeren gazete haberinin devamındaki şu ifadeler dikkat çekicidir; “Bu hatibin ve buna benzer diğer hatiplerin başlarından sarıklarının alınması için vilayet, evkaf ve polis müdürlüklerine emir vermiştir” (*Cumhuriyet*, 8.02.1933).¹⁵ Olayın yaşandığı gün camide bulunmayan fakat Türkçe ibadet aleyhinde olduğu bilinen ve olaydan bir hafta sonra görevden alınan Hafız Tevfik, 10 Şubat tarihinde ve Ulucami kayyum vekili Yusuf, Arnavut Musa ve Kasap Yusuf isimli şahıslar da 11 Şubat'ta tutuklanmışlardır (*Cumhuriyet*, 12.02.1933). 14 Şubat'ta ise olay esnasında il müftülüğü görevinde bulunan Nurettin Efendi ile savcılığın olayda dahil olduğunu tespit ettiği fabrikatör Gaffar

15 Burada Bursa Olayı'ndan kısa süre önce cereyan eden vakaya ilişkin dikkate değer bir başka nokta da basının bu tip konulara karşı iktidarı olumlayıcı bir tutumla yaklaşması suretiyle oluşturulmaya çalışılan algı ile gerçeklik arasında ortaya çıkan derin çelişkidir. Zira olay basına, 18 Aralık 1932'de Hafız Tevfik'in Türkçe ibadet uygulamasını dini açıdan eleştiren hutbesi sonrasında cemaatin çok büyük bir tepki gösterdiği ve halkın münferit olan bu tip mürteci hareketlere karşı çok sert ve olumsuz tavır içinde olduğu şeklinde yansımıştır. Oysa aynı camide muhtemelen benzer kişilerden oluşan cami cemaatinin bulunduğu Şubat ayının başında yaşanan tepki düşünüldüğünde aşağıda yer alan haber içeriğinin gerçeği yansıtmaktan ziyade, toplumsal muhalefeti silikleştirmeye yönelik bir yapısı olduğu söylenebilir. “Bursa'da Garip Bir Hadise...” üst başlığı ve “Bir vaiz Türkçe ezan aleyhinde bulundu, halk camii terk etti” alt başlığıyla verilen haberde cemaatin okunan hutbeye karşı gösterdiği tepki ise şöyle aktarılmıştır; binlerce vatandaş bu hitabeye önce hayret, sonra nefretle mukabele ve müteakiben mabedi terk etmişlerdir. Camiden çıkanlar doğruca Bursa gazeteleri idarehanelerine koşarak bu cüretkârın şiddetli cezaya çarpılmasına muntazır olduklarını söyleyerek adliyece yapılmakta olan takibattan malumat almak istemişlerdir. Hadiseye müddeiumumilik vaziyet etmiş, memlekette şayi olan bu vak'a lanetle her tarafta karşılanmıştır. Efkârı umumiye bu yobaz aleyhinde nefret ve heyecan içindedir” (*Cumhuriyet*, 18.12.1932).

tutuklanarak ceza evine sevk edilmişlerdir (*Cumhuriyet*, 15.02.1933). Olay sonrasındaki soruşturma süreci nihayete erdiğinde toplam yirmi dört sanığın ağır ceza mahkemesine sevk edildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan on altısı asli fail olma, yedisi suça ortaklık ve biri de Türkçe ezan aleyhtarlığı suçlamaları ile mahkemeye verilmişlerdir (*Cumhuriyet*, 16.02.1933). Olaya ilişkin dava Çorum'da yürütülmüştür. 'Bursalı mürteciler' başlığıyla verilen habere göre, İlk duruşmada yargılaması yapılan kişi eski müftü Nurettin Efendi olmuş ve dava ağır ceza mahkemesine sevk edilmiş, Nurettin Efendi'nin de tutukluluk halinin devamına karar verilmiştir (*Cumhuriyet*, 21.03.1933). Çorum Ağır Ceza Mahkemesi'nde görülen dava 1 Mayıs 1933 tarihinde sonuçlanmıştır. Davalı yirmi dört sanıktan; beş kişi iki yıl ağır hapis, yedi kişi bir yıl ağır hapis, yedi kişi de beş ay ağır hapis cezasına çarptırılırken kalanlar beraat etmiş olup eski müftü Nurettin Bey de beraat eden sanıklar arasında yer almaktadır (*Cumhuriyet*, 2.05.1933).

Bursa Olayı üzerine, hükümete Türkçe ibadet politikalarına devam etmesi yönünde ulusal ölçekte bir tür güvenoyu verme niteliğinde sunulan halkın tepkilerini de basın aracılığıyla takip etmek mümkündür. Bir nevi hayali cemaat izdüşümü niteliğinde, rejime destek seferberliği biçiminde gerçekleşen bu tepkiler kronolojik biçimde incelenirse ilk haber olayın üzerinden bir hafta geçtikten sonraya rastlamaktadır; 'İzmirlielerin Gazi Hz. ne bir telgrafı' başlığıyla verilen haberde, telgraftan şu satırlara yer verilmiştir; "Bursa'da birkaç beyinsizin çıkardığı hadise muhitimizde büyük bir nefretle karşılanmıştır." (*Cumhuriyet*, 8.02.1933). Dört gün sonra 'Gazi Hz. ne gelen telgraflar' başlığıyla yurdun farklı yerlerinden aktarılan mesajlar ise şu şekildedir;

"Bursa hadisesi münasebetile memleketin her tarafında Reiscumhur Hazretlerine gelmekte olan telgrafların neşrine devam ediyoruz;

Adapazarı; Bursa'da birkaç bedbaht ve cahil ve sefilin kıymet ve azametini idrak edemedikleri inkılap hamlelerine karşı aldıkları evzai çok derin bir hissi teessür ve nefretle öğrenen... Adapazarı Belediye Meclisi, bu irticai teşebbüs ve nümayişten bütün hemşerilerimizin duyduğu nefret ve infiali... izhar ve ilan ederek Ulu Türklüğü her lahza yeni bir inkılap hamlesile daima yükselten zatı devletlerine Adapazarlıların... eserinizle kemali şevk ve muhabbetle yürümek azimlerini ve tazim, tekrimlerini iblağa bendenizi memur etmiştir. Meclisin bu hissiyatı kalbiyesini bütün hemşerilerim namına çok derin ve içten gelen saygılarımla beraber arz eylerim aziz kurtarıcımız. (Belediye Reisi M. Rifat)

Bolu; Bursa hadisesini yapan beş, on cahil mürtecinin çirkin ve şursuz hareketleri vilayet halkınca büyük nefret ve asabiyetle karşılanmıştır. Çizdiğiniz esere derin sevgi ve sarsılmaz imanla bağlı olduğumuzu, bu esere karşı vaki herhangi bir fikir ve hareketi ret ve tel'in eylediğimizi

sonsuz hürmet ve tazimlerimizle arz eyleriz efendim. (Belediye Reisi Vasıf, C.H. Fırkası Reisi Dr. Mitat)

Keşan; Yobazların Bursa'da çıkarmak istedikleri çirkin hadiseyi halkımız nefretle tel'in eder. (C.H.F. reisi İsmail, Belediye Reisi A. Hamdi)

Çeşme; Son Bursa irtica hadisesini nefretle karşılayan ve aziz Cumhuriyetimizin sinesinde barınan bu yobaz ve mikropların adaletin kararlarıyla cezalarını göreceğine emin olan kaza halkının bu cür'etkarlığa karşı lanet ve nefretle duygularını arz ederken inkılabımıza bütün varlığı ile bağlı olan derin saygılarını bildiririm efendim. (Belediye Reisi Hakkı)

Kırşehir; Anadilimizin bütün benliğimize hakim bir mevkide bulunmasından gurur duymayan Bursa'daki esir ruhlu mürtecileri bütün kalbimizle tel'in ediyoruz efendim. (Belediye Reisi Turgut)" (*Cumhuriyet*, 12.02.1933)

Aynı tarihlerde *Vakit Gazetesi*'nde de benzer bir haber yer almaktadır. 'Her taraftan geri kafalarının nefretle karşılandığı bildiriliyor' başlıklı haberde bazı illerden, Bursa Olayı'na ilişkin olarak verilen tepkiler derlenmiştir;

"Mersinlilerin nefreti; Bursa'da türkçe ezan için vaki olan hadise bütün Mersin vilayeti şehir ve kazaları halkı üzerinde büyük bir hayret ve nefret uyandırmıştır... Halkımızın cumhuriyet ve inkılabı olan sadakat ve merbutiyetini arz için büyüklerimize telgraflar çekilmiştir.

Kütahya'nın telgrafı; Geri ruhlu birkaç beyinsizin Türkçe ezan vesilesiyle Bursa'da çıkarmak istediği hadise muhitimizde layık olduğu nefretle karşılandı. Kütahyalılar dini taklit ve görenek olmaktan kurtarmağa matuf olan son inkılap hareketini de bütün inkılaplarımız gibi çok yerinde ve öz duygularına uygun bulmuşlar ve benimsemişlerdir. Gençliğimizin ve halkımızın her ileri yürüyüşte hükümet ve fırkamızla daima beraber olduğunu bir kere daha arz ve içten gelen tazimlerimizi sunarız.

Yozgat; Bugün Halkevinde toplanıldı Türkçe ezan ve kamet için bazı hain ve yobazların hareketleri takbih ve tel'in edildi.

Çankırı; Bursa hadisesi Çankırı'da derin nefretle karşılanmıştır." (*Vakit*, 11.02.1933).

Yukarıda Yozgat'tan gelen haber içeriğinde görüleceği gibi Bursa'da yaşananlara karşı iktidara destek olmak amacıyla toplanılan mekanlar, genellikle iktidarın kontrol ve yetkesi altında bulunan Halkevleri olmuş gözükmektedir. Zira bu yönde benzer bir haber ile Cumhuriyet Gazetesi'nde karşılaşılmaktadır; "Bugün saat 2 de Halkevinde Bursa hadisesini tel'in etmek üzere bir içtima yapılmıştır. İçtimada evvela Ankara Halkevi reisi Nafi Atuf Bey, sonra gençlerden bazıları heyecanlı nutuklar söylemiştir" (*Cumhuriyet*, 12.02.1933).

Burada yer verilen telgraf metnlerinin hem içerikleri hem de ulusal basında kendilerine yer bulma biçimleri üzerinde durulabilir. Öncelikle gazetelerde bir yandan olayla ilgili gelişmeler aktarılırken aynı sütunlarda oldukça sert ifadelerin yer aldığı telin mesajlarına bir arada yer verilmesi dikkat çekicidir. Bu suretle hayali cemaatin parçası haline getirilmek istenen okuyucuya, toplumun kahir ekseriyetinin bu olayı yanlış bulduğu ve bu tip gelişmelere karşı tahammül göstermeyeceği mesajının iletildiği düşünülebilir. Öte yandan olaya dair gösterilen ‘nefret’ dolu tepkinin; iktidarın politikalarına uymayan herkesi; cahil, sefil, mürteci, yobaz, mikrop, geri kafalı, beyinsiz, hain gibi sıfatlarla marjinalleştirerek, resmi ideoloji ile tamamen hemhal olmuş yurttaş inşa etme arzusunun sınırlarını da ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu telgraf metnlerinde bir tür *laytmotif* olarak karşımıza çıkan ulusun tamamı adına fikir beyan etme eğilimi, okuyucunun olaya karışan kişileri toplumdan soyutlayarak bir avuç hain şeklinde tasavvur etme kapasitesine hitap etmektedir. Dolayısıyla medyada olayın münferit bir ihanet teşebbüsü olarak ele alındığı ifade edilebilir. Bu perspektif beraberinde, iktidarın karşılaştığı muhalif tavrı önemsememesi ve yaklaşımını aynı şekilde sürdürmesi için ‘haklı’ sebepler getirerek, politikaların uygulanmaya devam edilmesi hususunda meşru zemin sağlamaktadır. Ancak Bursa Olayı’nın yaşandığı döneme dair ülkenin genelinde Türkçe ibadet hususunda başka muhalif tepkiler yaşandığı düşünüldüğünde, iktidarın fikir ayrılığı içinde bulunduğu toplumsal kesimleri yok sayarak, bu kesimlerden gelen tepki ve talepleri silikleştirmeye yönelik sistematik bir tavır takındığını söylemek mümkün hale gelmektedir. Bu iddiayı desteklemek amacıyla Bursa Olayı’nın yaşandığı 1933 yılının ilk haftalarında ulusal basına yansıyan benzer tepkilerin taranması ile yalnızca Ocak ve Şubat ayları içerisinde birbirinden farklı yerlerde gerçekleşmiş olan beş farklı girişim tespit edilmiştir. Burada o günlerde vuku bulan Türkçe ezan karşıtı söz konusu eylemlere kısaca değinilmek suretiyle Bursa Olayı’nın, münferit bir hareket olarak değil, toplumun belirli kesiminde karşılık bulan taleplerin tepkiye dönüşmesi biçiminde ele alınabileceği ortaya konulmak istenmektedir.

Ramazan Bayramı’ndan on gün evvel¹⁶ gerçekleştiği kaydedilen ilk eylem Amasya’da yaşanmıştır. Hacı Hamza Camisinde sabah namazından sonra ibadetin Türkçeleştirilmesinin, İslam’a zarar verdiği yönünde konuşma yaptığı tespit edilen Hacı Mehmet isimli bir şahıs tutuklanmış ve görülen dava sonucunda bir yıl ağır hapis cezasına çarptırılmıştır (*Vakit*, 3.04.1933). “Salihli’deki yobaz sıyrılmış!” manşetiyle aktarılan haberde, Manisa’nın Salihli ilçesinde Aksekililer Camii vaizi Kamil Hoca’nın vaaz esnasında Arap harflerinden başka harf kullanmak dine uygun değildir” dediği tespit edilmiş yine benzer şekilde İzmir Hisar Camisinde görevli olan Tunuslu Habip Hoca isimli

16 29 Ocak 1933 günü olmalıdır.

bir şahsın da Türkçe ibadete karşı bir içerik taşıyan vaazda bulunduğu ifade edilmişse de bu iki din görevlisinin akıbetine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır (*Vakit*, 10.02.1933). Aynı günlerde İzmir Kahramanlar mahallesi camiinde birkaç gün arayla önce Mustafa Avni isimli birisi daha sonra da cami müezzini olan Ömer Efendi tarafından ezanın Arapça okunmakta olduğu tespit edilmiş ve her iki şahıs tutuklanmıştır (*Vakit*, 11.02.1933). Bursa'da yaşanan olayı izleyen günler içerisinde vuku bulan bir diğer benzer hadise de Çanakkale'nin Biga ilçesinde vuku bulmuştur. Burada Mahmut isimli bir müezzinin görev yaptığı camide Arapça ezan okuduğu tespit edilmiş ayrıca başka bir cami imamı olan Hacı Mehmet Efendi'nin de görevli olduğu caminin müezzinine ezanı Arapça okutmak istediği öğrenilmiş bunun üzerine bahsi geçen şahıslar tutuklanmıştır (*Cumhuriyet*, 16.02.1933).

Bu olayların hukuki mercilere intikalinin ancak cemaat içerisinde ya da cami görevlileri arasından birilerinin şikâyetleri yoluyla mümkün olabileceği düşünülürse, tespit edilmemiş benzer vakalar olma ihtimalinin artacağı kuşku götürmez. Yine benzer şekilde James Scott tarafından tasvir edilmiş direniş çerçevesinde doğrudan Türkçe ezana karşı hareket etmek yerine, ezan okumamayı tercih etmek gibi ya da bunu gizli olarak yapmak şeklinde daha pasif tepkiler yoluyla iktidarın Türkçe ibadet politikaları karşısında direniş göstermenin mümkün olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda evlerde gizli şekilde Kur'an eğitimi yapıldığı, ezan ve kametin Arapça okunmaya devam edildiği yönünde pek çok hatıratı rastlanmaktadır.¹⁷

Sonuç

İktidarın ibadet dilini Türkçeleştirme yönündeki uygulamalarına karşı Bursa Olayında somutlaşarak ülke genelinde yankı uyandıran tepkinin sanılandan daha yaygın ve köklü olduğu görülmektedir. Toplumsal muhalefetin dikkate alınması ve halkın politik bir özne olarak düşünülmesi halinde, resmi anlatıyı teşkil eden tek yönlü perspektifin gerçeği yeterince yansıtmadığı görülmektedir. Bu çerçevede Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kemalist iktidarın, dinin, toplumsal alana nüfuz etme kapasitesini, milliyetçi ve seküler bir sentez ile ikame etmeyi denediği ve dini bu doğrultuda denetim altına almaya çalıştığı söylenebilir (Brockett, 2011: 44). Bu yaklaşım, resmi bir din anlayışı geliştirilip bunun devlet aygıtı yoluyla topluma empoze edilmesi suretiyle, dinin siyasal alana yönelik olası etkilerini ortadan kaldırma çabasıyla geliştirilen tüm politikalarda somutlaşmaktadır (Parla ve Davison 2004: 104; Wilson, 2009: 428). Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulmasından, din eğitiminin kaldırılmasına ve

¹⁷ Bu yöndeki pek çok anıya yer veren bir eser için bkz: Barbarosoğlu, Fatma (2016), *Cumhuriyetin Dindar Kadınları* (İstanbul: Profil Yayıncılık).

ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine değin bu yöndeki tüm politikaların söz konusu denetim ihtiyacı ile ilintili olduğu söylenebilir. Ancak iktidarın bu noktada gözden kaçırmış olabileceği husus Bein'in (2013: 220) dikkat çektiği üzere, muhafazakâr halkın bu tip resmi kurumlar yoluyla üretilen dinsel politikalara karşı mesafeli duruşudur. Bu açıdan Kemalist iktidarın bilhassa taşrada, gündelik hayatın akışına, düşündüğü ölçüde müdahil olamadığı ve bu uzamda devlet tesirinin dışında bir dinsel yaşamın devam edebildiğini fark etmek önem teşkil etmektedir. Brockett (1998: 66; 2011: 49) bu perspektiften hareketle şapka, alfabe, ibadet dili gibi radikal reformların, toplumsal yaşamda dinsel etkiyi kırmaya yeterli olmadığına dikkat çekerek, iktidar açısından bu problemin, dinin resmi yorumunun dikte edilmesiyle aşılmaya çalışıldığını belirtmektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde iktidarın bu yöndeki gayreti, dini 'ehlileştirerek' yeni rejimin ihyasına yönlendirmek biçiminde bir tür işlevsellikle donatma edimi olarak düşünülebilir (Gürpınar ve Kenar, 2015: 66; Azak, 2010: 60). Ancak kontrol anlayışı ile bağlantılı olarak dinsel hayatın yeniden düzenlenmesi yönünde geliştirilen bu tip politikaların genel manada başarıya ulaşmadığını söylemek mümkündür. Zira bu dönemde taşradaki gündelik yaşama bakıldığında, merkezin denetim alanının dışına çıkıldıkça halkın dinsel hayatını muhafaza edebildiği görülmektedir. İsmail Kara din adamlarının, evlerinde yahut cami ve mescitlerde buldukları her fırsatta dini eğitim vermeye çalışarak gayri resmi biçimde talebe yetiştirmeyi sürdürdüklerine dikkat çekmektedir (Kara, 2008: 110). Brockett (2011: 115, 135) ise zaman zaman görmezden gelinen bu gerçekliği, iktidarın tüm uğraşlarına rağmen taşrada hayatta kalmayı başarabilen yoğun dini yayın faaliyetlerini örnek göstererek temellendirmektedir. Keza Bursa Olayı gibi toplumsal eylemlerin, münferit olmadığı anımsandığı takdirde Anadolu'da halkın belli bölümünün, iktidarın toplumsal yaşamı sekülerleştirme yönündeki politikalarından hoşnutsuz olduğu ve bu yönde bir değişimi kabullenmek yerine ona karşı direnç göstermeyi seçtiği söylenebilir (Brockett, 1998: 49). Burada önemli olan bir nokta direnişin, geliştiği koşullar bağlamında somutlaşmış olduğudur. Bu açıdan taşrada gündelik hayat içerdiği pek çok dinamiğin yanı sıra iktidar mücadeleleri üzerinden de okunabilecek bir mekansallığa tekabül etmektedir. Ancak literatürde bu alana yeterince eğilinmemiş olması, tarih yazıcılığı açısından kitlelerin dikkate alınmasını gerektiren bir perspektife olan ihtiyacı, güncelliğini koruyan bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada Bursa Olayı ekseninde, taşrada dikkate alınmaya değer dinamiklerin olduğu ve bunların güç mücadelesini makro ölçekte de etkileyebildiği örneklendirilmektedir. İkinci olarak ana akım tarihsel anlatıda ya da ulusal basında kriminalize edilerek somutlaşan herhangi bir olayın, toplumsal muhalefet bağlamında incelenebilecek meşru bir talep olabileceği üzerinde durulmaktadır. Böylelikle toplumun, devlet karşısında ikincil konumda olduğunu

varsayan yaklaşımlar ile mesafe alınması gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Bu mesafe alışı mümkün kılan olanaklar içermesi bakımından Bursa Olayı gibi vakaları, bu süreçlerin iktidar anlatısında nasıl ele alındığına bakmakla yetinmek yerine, içerdikleri yerel dinamiklere odaklanarak incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda Bursa Olayı gibi hadiselerin yaşanmış olmasından yola çıkılarak Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, din-siyaset ilişkisinin şekillenmesinde James Scott'ın (1985: 36-37) tanımladığı anlamda direniş faktörünün önemli bir yer tuttuğu savunulabilir. Yani iktidarın merkezde kurulup, oradan taşraya doğru tek yönlü biçimde nüfuz ettiği yönünde varsayımlar içeren yaklaşımlar karşısında Bursa Olayı gibi hadiseler üzerine düşünmek, Meeker'ın da (2005: 208-209, 229-230) göstermiş olduğu gibi, yereldeki mikro ölçekli dinamiklerin hem taşranın politik yapısı hem de ulusal anlamda güç ilişkileri bağlamında bir ağırlık teşkil ettiğini görünür kılmak açısından önemlidir.

Bursa Olayı özelinde somutlaşan toplumsal muhalefet, dayanağını yeni bir düzen kurma iştiağından değil yaşam tarzına yönelik olarak eski rejimden beri süregelen kimi alışkanlık ve imtiyazları muhafaza edebilme düşüncesinden almaktadır. Yol açtığı sonuçlar doğrultusunda bu hadise, Erken Cumhuriyet Dönemi'ne yönelik literatürde yer alan hâkim anlatının tersine, kitlelerin politik özne olarak iktidar mücadelesi içerisinde var olabildiğini göstermektedir. Bursa Olayı ekseninde iktidarın ezanı Türkçeleştirme girişimi ve buna karşı gelişen toplumsal muhalefet, tarihsel bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde ibadet dilinin ne olacağına, herhangi bir siyasal irade tarafından belirlenip uygulamaya geçirilmesinden ziyade toplumsal taleplerle ilişkili biçimde şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle Bursa Olayı, tarih yazıcılığında toplumsal muhalefetin göz ardı edilmesinin yol açtığı sorunlar karşısında sunduğu alternatif bir yaklaşım geliştirebilme imkânı bakımından oldukça önemli bir hadise olarak yeniden tefekkür edilmeye değerdir.

Kaynakça

- Anderson, Benedict (2015), *Hayali Cemaatler* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. İskender Savaşır).
- Asad, Talal (2007), *Sekülerliğin Biçimleri* (İstanbul: Metis Yayıncılık) (Çev. Ferit Burak Aydar).
- Asad, Talal (2015), *Dinin Soykütükleri* (İstanbul: Metis Yayıncılık) (Çev. Ayet Aram Tekin).
- Azak, Umut (2008), "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam: The Ban on the Call to Prayer in Arabic (1932-1950)," *Langues, Religion et Modernité dans L'espace Musulman*, 124: 161-179.
- Azak, Umut (2010), *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, (London: I.B. Tauris).
- Barbarosoğlu, Fatma (2016), *Cumhuriyetin Dindar Kadınları* (İstanbul: Profil Yayıncılık).

- Berkes, Niyazi (2003), *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Bein, Amit (2013), *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: Kitap Yayınevi) (Çev. Bülent Üçpunar).
- Brockett, Gavin (1998), “Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923–38”, *Middle Eastern Studies*, 34(4): 44-66.
- Brockett, Gavin (2011), *How Happy to Call Oneself a Turk* (Austin: University of Texas Press).
- Copeaux, Etienne (2016), *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine* (İstanbul: İletişim Yayıncılık) (Çev. Ali Berktaş).
- Cündioğlu, Dücane (1998), *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul: Kitabevi).
- Çambel, Hasan Cemil (2011), *Makaleler Hatıralar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Davison, Andrew ve Parla, Taha (2004), *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress Or Order?* (New York: Syracuse University Press).
- Dikici, Ali (2006), “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10: 77-104.
- Dinler, Demet (2009), “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneğinin Eleştirisi”, *Praksis*, 9: 17-54.
- Foucault, Michel (2003), *İktidarın Gözü* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).
- Gez, Başak Ocak (1996) “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi AİTT Ens. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6-7(2): 157-168.
- Ginzburg, Carlo (2016), *Peynir ve Kurtlar*, (İstanbul: Metis Yayınları), (Çev. Ayşen Gür).
- Gourisse, Benjamin (2016), “Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Somut Olarak Kamusal İcraat”, Gourisse, B. Aymes, M ve Massicard, E. (Der), *Devlet Olma Zanaatı* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Ali Berktaş): 7-30.
- Gürpınar, Doğan ve Kenar, Ceren (2016), “The Nation and its Sermons: Islam, Kemalism and the Presidency of Religious Affairs in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 52(1): 60-78.
- Hardt, Michael ve Negri, Antonio (2011), *Çokluk* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Barış Yıldırım).
- Heper, Metin (2010), *Türkiye’de Devlet Geleneği* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları) (Çev. Nalan Soyarı).
- Kara, İsmail (2000), *Kutuz Hocanın Hatıraları Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası* (İstanbul: Dergâh Yayınları).
- Kara, İsmail (2008), *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslam* (İstanbul: Dergâh Yayınları).
- Lewis, Bernard (2011), *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (Ankara: Arkadaş Yayınevi), (Çev. Babür Tuna).
- Maksudyan, Nazan (2005), *Türklüğü Ölçmek* (İstanbul: Metis Yayınları).
- Mardin, Şerif (1969) “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, 11(3): 258-281.
- Mardin, Şerif “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?”, *Daedalus*, 102(1): 169-190.
- Meeker, Michael (2005) *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları) (Çev. Tutku Vardağlı).
- Okur, Hafız Yaşar (1962), *Atatürk’le On Beş Yıl Dini Hatıralar* (İstanbul: Sabah Yayınları).

- Scott, James (1985), *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven and London: Yale University Press).
- Scott, James (1989), "Everyday Forms of Resistance", *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4(89): 33-62.
- Spivak, Gayatri C. (2016), *Madun Konuşabilir mi?*, (Ankara: Dipnot Yayınları), (Çev. D. Hattatoğlu, G. Ertuğrul, E. Koyuncu).
- Thompson, E. P. (2012), *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (İstanbul: Birikim Yayınları), (Çev. Uygur Kocabaşoğlu).
- Trouillot, Michel-Rolph (2011), *Geçmiş Susturmak*, (İstanbul: İthaki Yayınları), (Çev. Sezai Ozan Zeybek).
- Weber, Max (2006), *Meslek Olarak Siyaset* (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi).
- Wilson, Brett (2009), "The First Translations of the Quran in Modern Turkey (1924–38)", *International Journal of Middle East Studies*, 41: 419–435.
- Zengin, Mustafa (2015), "İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Başkanlığı Kataloğu.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Din İşleri Yüksek Kurul Kararları.

Gazeteler

- Cumhuriyet Gazetesi,
Milliyet Gazetesi,
Vakit Gazetesi.